

POLITIKAI ELMÉLET – POLITIKAI GYAKORLAT*

A *Magyar gondolkodók a 17. században*** kötet impozáns terjedelemben közöl részleteket államelméleti művekből a *Fejedelmi abszolútizmus teoretikusai* címmel. Úgy hat ez, mintha egyenesen a történettudománynak címzett kihívás lenne.

Közismert, hogy a klasszikus értelemben vett abszolutista államelmélet hazai jelenlétéről nagyon megoszlik a történészek véleménye. S ha tudjuk, hogy a kötet csak szemelvényes válogatást adhatott a hazai államelméleti irodalom gazdag anyagából, akkor méginkább indokolt a kérdés: Vajon ennek a még feudális, de már a korakapitalizmus küszöbére érkezett Európa talaján kialakult országkormányzási metódusnak lehetett-e létjogosultsága Erdélyben és Magyarországon. Kibontakozhatott-e a nyugati fejlődéshez képest elmaradottabb középkelet-európai viszonyok között?

Időt rabló elvi fejtegetések helyett, most talán egyetlen példa is elegendő, hogy érzékeltessük a probléma lényegét. Ismeretes, hogy gróf Forgách Simon generális négy évig ült Rákóczi fogságában. Kevésbé ismeretes, hogy ezalatt – 1706–1710 között – szinte mániákus megszállottsággal foglalkozott az állam, a hatalom, a kormányzás kérdéseivel. Az eredmény egy államelméleti művecske, a *Discursusok* és témérek töredékes feljegyzés. Közöttük Forgách egyik álmának a leírása. Eszerint Rákóczi maga elé vezettette őt a tömlőből. Azt hitte, hogy ütött az utolsó órája, mert jött a hóhér. De legnagyobb megrökönyödésére az nem őt, hanem a fejedelmet fejezte le. Hallotta az ítéletet is és ez így hangzott: mert tyrannus vagy, mert zsarnoki módon kormányozol. Forgách letartóztatásának a körülményei némileg megmagyarázzák,

*Elhangzott az Irodalomtörténeti Társaság 1980. június 12-i ülésén.

**Szerk.: Tarnóc Márton, Bp. 1979.

hogy Rákóczi kormányzási módszerét ilyen vulgárisan elítélő földesúri véleményről álmódott államelméleti álmodat. A körülmények összessége azonban mélyebb összefüggésekre világít. Forgách az egyik legképzettebb híve volt Rákóczinak. Kezdetben következetesen magáévá tette a központi hatalom rendelkezéseit. Ő adta ki a *Török Áfiumot*. Korábban maga is írt egy abszolutista elvekkel áthatott művet: *Projectum az országok konserválásáról*. S mégis, ha elfojtottan, áttételesen, de megélte a fejedelmi abszolutizmus durván leegyszerűsített demagóg kritikáját. Ugyanazt, amit Machiavelli Fejedelme ellen hangoztatnak.

Nyílt tehát a kérdés is, hogy vajon ez az olasz, angol, francia, holland szerzők tollán formálódott államelmélet nálunk doktrinér teória lehetett csupán, vagy a 17. századi Magyarországon is reális követelményeket megfogalmazó hazai elmélet volt. Vagyis történelmi alternatíva.

A *Magyar gondolkodók a 17. században* című kötetről szólva e nagy kérdéskörből csupán egyetlen gondolatot ragadhatunk ki. Azt vázoljuk, hogy az abszolutista államelmélet hazai eredetiségének társadalmi genezisést és társadalmi befogadását az irodalom és történettudomány határterületén milyen úton és mennyiben világíthatjuk meg.

A kulcskérdés, az abszolutista államelméletek eredetisége Magyarországon és Erdélyben így is feltehető, mi magyar ebben az eredendő nemzetközi politikai teóriában? Ebben a már születésében sem zárt és egységes teóriában? Hiszen – amint az újabb kutatások meggyőzően hangsúlyozzák – az abszolutista államkormányzási gyakorlatnak is több változata alakult ki. Ma már nyilvánvaló, hogy a francia, az angol, a svéd, a Habsburg és a Közép-Európa keleti részén levő országok abszolutista gyakorlatai sok részletben eltérnek egymástól.

Magyarországra fordítva szemünket öncsalás lenne több tény nem tudomásul venni. A teoretikus összefoglaló művek nálunk kevés kivétellel lényegében fordítások. Az aktuális politikai célokat szolgáló, különböző műfajú hazai műveket

nagyon sok esetben nem magyarul, hanem legtöbbször latinul írták. Valamennyi eszmefuttatás nemzetközi toposzok tömegével dolgozik. Az opiniók, röpiratok, projektumok szövegében is minduntalanul antik szerzők műveiből vett idézetekre, Machiavelli, Justus Lipsius, Grotius és mások gondolataira lapozhatunk. Ismerve néhány író könyvtárát, vagy áttekintve olvasmányain, nem túlzó állítás, hogy a legsajátabb alkotások szerzői is mélyen merítenek a gondolatok friss nemzetközi forrásaiból. Történelmi jelentősége mindennek különös figyelmet érdemel. A fordításokban kovácsolódott ki pl. a korabeli politikai elmélet magyar szókinccse. „Közügy,” „közönséges ügy”, „polgári társaság”, „emberi társaság”, „közjó”, „köz-nép”, „a köznép értelme”, „a szegény együgyű jobbagyság”, „közönséges teher”, „közteher” és sok más fogalom először itt kapcsolódik elméleti rendszerbe. Itt tűnik fel „az országlás tudománya” kifejezés, a korabeli államelmélet egyik első magyar nevezete. A fogalmak korabeli tartalmáról lehet, sőt kellene is vitakozni. Csak egyet nem lehet: tudomásul nem venni, kitérni a fogalmak reális tartalmát feltáró elméleti és forráskutató munka elől s így akarva akaratlanul tápot adni a szűk prakticzizmusnak, mely szerint egyszerűbben szorítható sémákba a magyar múlt, ha a sémákat zavaró történelmi jelenségekről nem veszünk tudomást. Annál is inkább, mert már Erdélyi János leszögezte az 1850-es években, hogy a 17. századi magyar nyelv sokkal gazdagabb, hajlékonyabb, alkalmasabb volt a lét és tudat bonyolult kérdéseinek kifejezésére, mint a 19. század nyelve. A pozitivistá történetiszemlélet hazai útján végigtekintve pedig bizonyítható, hogy Szalay László, Eötvös József és Szilágyi Sándor nemzedéke iszonyatos erőfeszítésekkel próbálta megtalálni, sőt megteremtteni a letűnt évszázadok állami életének alapfogalmait, magyar szókincsét. Elgondolkoztató, hogy a 17. században Sepsi Koroc Györgytől Esterházy Pálig, Bethlen Gábortól Rákócziig milyen ott-honosan, könnyedén és árnyaltan tudták már kifejezni magyarul az állam és társadalom bonyolult kapcsolatait.

A hazai államelméleti művek nyelve nagyrészt attól is függött, hogy milyen célt szolgáltak, kinek szóltak. Kézenfekvő, hogy a külföld tájékoztatására tudatosan latinul írtak és közhely, hogy az államról sok eredeti, nemzetközi értelemben véve új gondolat öltött így formát Magyarországon és Erdélyben. A gazdag olvasmányanyag pedig önmagában is műveltségi szintet jelez, Európa jelenlétét bizonyítja Magyarországon. Az pedig korjellemező általános alkotói szabály egész Európában, hogy antik szerzőket, kortárs szerzőket és az *Ó- és Újszövetséget* több kevesebb bőséggel idézzék. Ez a kor világnézeti dualizmusából is következett. Összességében tehát az államelméleti művek nyelve, az hogy fordítások, vagy hazai szerző tollán latinul íródtak, még nem ad választ arra, hogy mennyiben fejezik ki reálisan az ország igényeit. A klasszikus értelemben vett abszolutista államelmélet magyarországi eredetisége az alkalmazásban rejlik. Mit emelnek ki különösképpen az általános követelményekből, mit hangsúlyoznak? Mire érzékenyek? Milyen műveltségi közegben építve, milyen műfajokban fejtik ki gondolataikat? Röviden: miben és hogyan látják a nyugat-európaihoz képest szegegyebb, másabb hazai viszonyok között – ahogyan sokszor megfogalmazzák – „a közönséges társaságok megmaradásának” legfőbb követelményeit.

Az alkalmazásra kész befogadásnak megvannak a karakterisztikus szemléleti, műveltségbeli és társadalmi feltételei. Ismeretes, hogy az abszolutizmus filozófiai alapszövetét a reneszánsz, majd a 17. századi racionalizmus alkotja. Isten a „nagy órásmester” visszavonult és az emberre bízta, hogy működőképessé tegye a társadalmat. Az égboltozaton uralkodó rend, vagy a természetben tapasztalható célszerűség szerint a közösség, az ország, az államérdek, a nemzet érdekében. Isten letéteményese, a központi hatalom képviselője az uralkodó, de bírálható és ha nem teljesíti kötelességét, elveszti szuverenitását. Az állam feladatai közül ebben az elméletben az organizációs feladatokra különösen nagy hangsúly esik: az államhatalom

képviselőinek az a dolga, hogy működőképessé tegyék a társadalmat. Természetesen a feudális rend keretei között. A politika tudomány, a vallástól elválasztandó, az egyének érdekeit a közügynek kell alárendelni. Heliocentrikus világgép, rejtett racionalizmus, szekularizáció, mechanikus és atropologikus szemlélet valamennyi hazai műben is kimutatható. Érthető, hogy nálunk az államról mint alakítható, igazítható szerkezetéről gondolkodók többnyire a külföldi egyetemeken képzettséget nyert egyháziak és világiak, művelt főurak, polgárok, nemesek, értelmiségiek.

Ezeket az elméleti igazságokat kora valóságos viszonyaira alkalmazva megfogalmazni azonban csak bizonyos társadalmi feltételek esetében lehet. Olyan társadalmi, világlátási helyzetből, ahonnan tágasabb áttekintés nyílik az ország viszonyaira, felismerhetőek a változást követelő necessitások.

Ebben az időben a hivatali nemesség, a katonai nemesség, vagy a kereskedéssel, ipari vállalkozással foglalkozók érdekei már nem esnek egészen egybe a régi típusú földesurak érdekeivel. Megjelenik a hivatásos politikus. Műveltség, világlátás, továbbá társadalom és országismeretre alkalmas hivatal kevés szerencsés esetben van mindig együtt, egyetlen személyben nálunk. A példák közismertebbek, mintsem hogy említeni kelljen

Az alkalmazás milyenségét erőteljesen meghatározza a társadalmi közeg. Descartes tudatosan kerülte kora tekintélyeivel a nyílt összeütközést:

„Harmadik vezérelvem az volt, hogy mindig arra törekedjem, hogy inkább magamat győzzem le, mint a sorsot, inkább kívánságaimat változtassam meg mint a világ rendjét; s egyáltalán ahhoz a hithez szoktam, hogy csakis gondolataink vannak egészen hatalmunkban úgy, hogy ha külső dolgokra nézve megteszünk mindent, ami tőlünk telt, akkor mindaz ami hiányzik a sikerhez, számunkra teljesen lehetetlen.”¹

¹ Descartes: *Discours de la méthode. Troisième partie*. Fordította Szemere Samu. *Descartes Válogatott Filozófiai művek*. A bevezető tanulmányt írta Rozsnyai Ervin. Sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta Nádor György. Bp. 1961.

Nemzetközi méretekben vita tárgya ma is, hogy lehet-e egyáltalán beszélni Descartes politikai elméletéről, s ha igen, ez milyen. Hiszen a politika és az erkölcs tárgykörébe vágó gondolatai tele vannak ellentmondással. Viszont az ellentmondások feloldhatóak, ha filozófiájának lényegében és az alkalmazás módszerében keressük az új politikai gondolkozás gyökereit.

Többé kevésbé minden korai abszolutista államelmélet álcázott. Hiszen lényege az, hogy az ország csak úgy lendíthető ki a megreketségből, csak úgy lesz fejlődőképes, ha új, értelmesebb rendbe szervezik át a társadalmat. Az állam csakis a jövedelmek és a terhek új elosztási rendszerében tudja ellátni organizációs feladatait. Feudális keretek között, az osztályrend érdekében. De mégis az uralkodó osztály minden rétegét érinti, némely csoportot nagyon érzékenyen, hiszen a terhek összehasonlíthatatlanul megnövekedtek. Érthető, hogy az új mondanivalót felfoghatóan és elfogadhatóan kell tudomására hozni a társadalom érintett csoportjainak. Érdemes lenne végigtekinteni az államelméleti irodalom műfaji kérdésein. Machiavelli *Fejedelmének* műfaja szinte napjainkig vita tárgya. Nevezik emlékiratnak, értekezésnek, az uralkodás kézikönyvének, vagy miként Gramsci – stílusa alapján minősítve – kiáltványnak. Ha pedig számba vennénk az abszolutista elméletek történelmi példatárait, sokszor a gondolatmenet fegyelmének is fittyet hányó történelmi hivatkozásokat, eljuthatnánk a politikai teóriák korabeli társadalmi összefüggéseinek több rejtett törvényszerűségéig. Látnánk, hogy a befogadó közeg igényeihez a teória milyen leleményesen alkalmazkodik.

Magyarországon és Erdélyben hatalmas közegeellenállásba ütközött minden új gondolat. A skolasztika erős hadállásokkal rendelkezik. Az uralkodók és főurak, nemesek, főhivatalnokok bírálhatatlansága isteni parancsként él a társadalom különböző rétegeinek tudatában. A társadalom hatalmi hovatartozás, státus, anyagi helyzet, nyelv, etnikum, műveltség, vallás tekintetében páratlanul megosztott. Szívós a rendiség szervezete.

Oligarchák és provinciális közösségek hatalmas anyagi érdekei fűződnek hozzá. Az igazsághoz tartozik, hogy a 16. század vége óta már az abszolutista módszert is próbálgató Habsburg-dinasztia csalódást okozott. Kormányzási metódus és a vele szemben rendi szervezésben kibontakozó ellenállás több szempontból kompromittálta, vulgárisan leegyszerűsítette, bizonyos mértékig lejáratta az abszolutizmust. Elmélet és gyakorlat kölcsönhatása a történeti valóság közegében talán megmagyarázza, hogy például miért virágzik nálunk egy sajátos műfajcsoport: a politikai eszmékkel áthatott ima, testamentum, könyörgés, oráció, prédikáció. Hajszályökerei ennek a jelenségnek a messiás múltba nyúlnak vissza; az egyház bírálói jogát a politikai hatalommal szemben a reformáció új alapokra helyezi és az erdélyi és a magyarországi protestáns egyházak a 16. század vége óta tudatosan és változatos formában élnek ezzel a kötelességgel még saját patrónusokkal szemben is. Így érthető azután, hogy vannak felekezet szerint szinte besorolhatatlan vallásos formába öntött írások. Rákóczi imájáról azt mondtuk: felekezet feletti. Ma inkább így fogalmaznánk: államelméleti-ima – a politikai gondolatközlés sajátos műfaja. Némely prédikáció pogány mítoszokkal, antik szerzőkkel van teletűzdelve. Bethlen Gábor udvari prédikátora Milotai Nyilas István *Huszadik zsoltár* címmel közreadott 10 prédikációja például Homérosz, Plinius, Plutarchos és más antik szövegrészek segítségével fejti ki a fejedelem és tanácsosainak kötelességét. Művek sokaságán lehetne kimutatni, hogy az ókor tekintélyeit miként bábáskodtatják korszerű államelméleti eszmék világrahozatala körül és bibliai idézetekkel miként hordoztatnak már merőben világi tartalmat. Egyetlen példát idézünk, Bethlen Miklós imájában olvasható:

„Megveréd ezt a hazát a fejétől fogva a sarkáig, talpáig boldogtalan tanácsalansággal . . . ” kezdetű gondolatsort a hatalmaskodások ostorozása után így folytatja: „de ki tudná kimondani s elészámlálni magunknak a nagyobbaknak a nép közönséges terhek alkalmatosságával való sokszínű – formájú, fukar kereskedésünket, a terhek felvetésében való

nagy igazságtalanságot, rendetlenséget és azáltal való egymás szörnyű megcsalását, rontását és azért a népen s egymáson való sok húzás-vonás, ajándék és saccoltatást, a közönséges jóra és a nép oltalmazására való nagy tunya vigyázatlanságunkat, sőt mások nyomorúságával való gonosz élésünket . . . világi haszontalan mulatságaink és utazásaink alkalmosságával való terhelését a népnek és . . . mezőkön, szőlőkben, erdőkön, minden majorkodásainkban éjjel-nappal, éhen-szomjan, minden bér és jutalom nélkül, sőt mondani köszönet nélkül epedő, fáradó sok száz és ezer klákást, dolgost és minden egyéb nyomorgatásainknak és gazdagulásainknak csudálatos ezer mesterséges formáit és gondjait, amelyekkel – megevívők ezt a népet, mint a kenyeret és megemesztők”.²

A Zsoltárok könyvéből vett ismert régi kép a korabeli társadalmi valóság kontextusába kerül és modern értelmet nyer: az a társadalom, ahol a magánérdek uralkodik, ahol a földesúr féktelenül robotoltat, ahol minden terhet a népre hárítanak, önmagát emészt meg. Vagyis elpusztul a hatalmasokat megfékezni képtelen ország. Az anarchia nem más mint az állam, a közösség halála.

Ha a fejedelmi abszolútizmus elméletekben kifejtett hazai viselkedési normáit, az etikát, vagy a konkrét politikai programok változatait vizsgáljuk, nagyrészt még ismeretlen földön találjuk magunkat. Látni fogjuk, hogy történelmi térképünkön milyen fontos egyetemes érvényű tájékozási pontok várnak még berajzolásra. Itt egyetlen gondolatvonulatot vázolunk. Talán elegendő, hogy további következtetésekre jussunk. A 17. századi Magyarországon a legfőbb necessitas, a nagy álmom az önálló államiság átmentése, az állami egység megteremtése volt. Tudjuk, hogy Lipsius fordítását Laskai János Madarász György eperjesi polgárnak ajánlotta, de úgy, hogy a *Polgári társaságnak tudományáról* c. mű bevezetésében Mátyás király példáját idézi fel és hangsúlyozza, hogy a mohácsi csata évfordulóján indítja útnak a művet. Ez a három gondolati egység

² Bethlen Miklós: *Imádságos könyve*, Mindennapi reggeli imádságom. Bethlen Miklós Önéletrajza. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: V. Windisch Éva. Bp. 1955. 206–209.

szinte valamennyi államelméleti mű ajánlásában kitapaintható: az önálló magyar állam Mohácsnál összeomlott. Újjáteremteni csakis modern, korszerű kormányzási direktívák alapján lehet, – s végül a lényeg – ezek a direktívák nem is újak Magyarországon. 1612-ben Szepsi Korotz Györgynek Jakab angol király műve elé írt ajánlásában olvasható:

„semmi kétségünk nincs ebben is, hogy ezen ékes tudományokkal meg nem volt volna ékesítettvén, amaz magyarok élteig tartó jó hírű nevű Hunyadi Mátyás király is, aki Magyarországnak hú gondviselő atyjának³ méltán mondatik . . .”

Közismert, hogy a katonaság reformja, a reguláris, állandó, jó fegyelemben tartott hadsereg ügye mennyire központi helyet foglal el a magyar államelméleti irodalomban. Megteremtése a legszélesebb körű társadalmi érdek: végvári vitézek, parasztkatonák, nemesek nyernék el biztos egzisztenciájukat és városok, mezővárosok, mezővárosok, uradalmak biztonságukat. De amíg az állandó hadsereg a 17. századi Európa nyugati hatalmaiban az új területszerzés eszköze, nálunk a török feltartóztatásának és kiűzésének, az ország létének feltétele. Érdekes megfigyelni, hogy magyar művekben mennyire központi kérdés a háború és a béke ügye. Mennyire érzékenyen reagálnak a sem tiszta béke, sem nyílt háború magyarországi viszonyaira. Bizonyítható: Zrínyi látása a hazai körülményeket vizsgálva élesedett annyira, hogy már a westfáliai béke évtizedében észrevegye az európai hatalmi átrendeződést célzó, több évtizedes háborúk előjeleit. Báni beiktatása alkalmával mondott beszédekben ezt így fejtette ki:

„Ebben a nyomorúságos időben, mikor sem biztos béke, sem nyílt háború nincsen, de mindenfelől csel fenyeget, minden ország vagy magának, vagy másoknak romlást kohol. Im Európa minden országa a

³Szepsi Korotz György: *Királyi ajándék*, Oppenheim 1612. *Magyar gondolkodók 17. század*. i. m. 51.

szerencse csodálatos állhatatlansága következtében végveszedelembe, utolsó romlásba keveredik egymással.”⁴

A westfáliai béke után egész Európát több mint fél évszázadon át fegyverben tartó hatalmi átrendeződés a magyar politikai gondolkozásban is nyomokat hagyott. Az *Elmétkedés* (1664–1665) már Magyarország, Erdély és a szomszédos országok konföderációjának tervét vázolja fel. Majd Bethlen Gábor nyomdokain tovább lépve Apafi kancellárja Bethlen János, később fia Bethlen Miklós, főleg pedig II. Rákóczi Ferenc és diplomatái a nemzetközi garancia elvét hangsúlyozzák és az európai hatalmi egyensúly tényezőjeként próbálják Magyarországot és Erdély nemzetközi helyét meghatározni.

A hazai berendezkedéssel foglalkozó politikai eszmefuttatásokban nagy hangsúlyt kap a feltűnően heves, sőt indulatos társadalomkritika. Főúr, nemes, végvári vitéz, tisztségviselő, tanító, pap, ispán és főméltóság egyaránt bírálatok kereszt-tűzébe kerül. Ébresztőt kiáltozva ostoroztatik az egész tunya és álmos társadalom. A nemesség bírálatáról garmadányit olvashatunk. Nádasdy *Oratiója* elítéli a főrendeket „kik józan elmével töltik a haza javábul erszényeket, alattomban való praktikákkal ártnak édes nemzeteknek . . . magokra vonszák az haza java harácsolását”.⁵ Még a különben erős rendi szemlélettel áthatott Cserei is így ír: „kevély, gögös, vakmerő, istentelen, szegény-nyomorgató, a magad véredet gyűlölő, üldöző, prédáló, káromkodó ország vagy”.⁶ Azonban, ha csak a kritikát látnánk, nagyon leegyszerűsíténénk és el is torzítanánk a fejedelmi abszolútizmus társadalmi programját Magyarországon. Az állam a magánföldesuraság rovására növeli a kincstári birtokot, kiemeli a földesúr birtokairól katonának a

⁴G. Rátkay: *Memoria Regnum et Banorum*. Bécs, 1772. 228.

⁵Nádasdy Ferenc: *Oratio az ország négy rendjéhez*. Magyar gondolkodók 17. század, i. m. 278.

⁶Szádeczky Lajos: *Cserei történetbölcseleti műve*. Történelmi Tár, 1906. 468.

jobbágyot, megcsapolja a nemes úrbéri jövedelmeit, sőt igyekszik őt magát is az állandó és rendszeres adófizetésre kényszeríteni. A teória szintjén változatos érvek bizonyítják, hogy az uralkodó osztály tagjai egyénileg hiába vannak meggyőződve, hogy adót fizetni, gazdaságukból a munkaerőt, a jobbágyot katonának átengedni az államnak számukra mérhetetlen áldozat és nehezen érthető, valójában ez a természeti törvény folyamánya, mert erős belső rendet, külső biztonságot csak így képes tartani az állam; így tehát a hadsereg, a „közteherviselés” országos érdek. Meggyőző erejű példázatot talán leggyakrabban az antropologikus szemlélet eszköztárából vesznek. Pl. Tolnai István írja a *Haza békessége* c. kevéssé ismert művében: „Ha a testben az egyik tagnak vagyon nyavalyája és fájdalma, az egész test azon szomorkodik, bánkódik, és orvosság felől értekezik.”⁷ Az országról, mint emberi testről szólni, a társadalmi bajokra orvosságot ajánlani általános motívum végig a 17. század folyamán a politikai művekben. Pázmánytól az erdélyi protestáns írókig, katolikus főuraktól Rákóczi evangélikus gazdaságpolitikai szakértőjéig könnyen kimutatható, hogy a korábbi századok gondolati kereteit miként telítik új tartalommal.

A hazai fejedelmi abszolutizmus-elméletekben különösen nagy hangsúly esik az uralkodó és az országglakosok viszonyára. Különösen figyelemre méltó, hogy miként a központi akarat elfogadását intő érdekazonosságot, a bírálat és ellenállás jogát is milyen széles skálán, milyen sokféle érveléssel bizonyítják. Nemcsak nálunk fordul elő, hogy régi rendi törvényekkel támogatják meg. Sokszor a lényegét elfedő mértékben.

Az adópolitikáról a francia teoretikusok szigorú felfogásával szemben Lipsius változata népszerű. Az adó elkerülhetetlen, de legyen „mértékletes”, nem ajánlatos az adókat gyakran változtatni, új meg új terheket rakni a nép vállaira.⁸ A szegény-

⁷ Tolnai F. István: *Haza békessége* . . . Szeben, 1664. 17.

⁸ Justus Lipsius: *A polgári társaság tudományáról*. Fordította: Laskai János. Bártfa, 1646. *Laskai János válogatott művei*. Sajtó alá rendezte, a bevezetést és a jegyzeteket írta: Tarnóc Márton. Bp. 1970. 281–282.

seget zsaroló adószedőket pedig büntesse meg a társadalom. A nemesség megadóztatásának gondolata óvatosan alakul ki, de a század közepétől Zrínyi írásaiban és azután Apafi fejedelem politikájában is már következetesen érvényesülő követelmény. Rendi érveket hiába keresnénk itt, annál hevesebb a bírálat, olyannyira, hogy Rákóczi állama főleg a közteherviselés kimondása miatt veszti el majd nemesi tömegbázisát.

Hadsereg és adózás két nagy feladata követeli meg az abszolutizmus sajátos jobbágypolitikáját. Nálunk a közép-kelet-európai viszonyoknak megfelelően kirajzolódó fejedelmi jobbágyvédelem teóriáiban a racionális érveket erős érzelmek hajtják át. Méginkább túlsúlyba kerülnek az érzelmi motívumok az államgazdaság központi megszervezését, ellenőrzését követelő írásokban. Sok figyelmet érdemel az ország kincseit, gazdaságföldrajzi adottságait számba vevő korabeli eszmevuttatások töredékességükben is érdekes csoportja. Mennyi ezekben a realitás? Mélyreható kutatásokkal és összehasonlító vizsgálatokkal kell majd még pontos választ adnunk. Annyi bizonyos, hogy a korai merkantilizmus szellemében fogantak és ideje lenne egyszer számbavenni a magyar államgazdasági elmélet első tollpróbálgatásait.

Különösen jellegzetes vonások tűnnek elő az abszolutista államelmélet művelődéspolitikájának magyarországi megjelenésében.

A Bethlen Gábor után magyarul is sokszor elhangzott művelődéspolitikai programot Apafi Mihály fejedelem így fogalmazta meg:

„Tudjuk, miként az egész keresztény világban állam, nemzet, kormányhatalom (soha) nem virágozhatik tartósan s feladatainak meg nem felelhet a szabad tudományok gyakorlása nélkül, melyek az ifjúság tehetségét az egyházi és polgári életre jótékonyan képezik.”⁹

⁹ Apafi Mihály iskolapolitikájáról, Asztalos Miklós: *Az erdélyi állam iskolapolitikája*. Lugos, 1929.

Kitűnő elemzések mutatták ki a 17. századi erdélyi műveltségfelfogás sajátos vonásait. Nagy hangsúlyt kap benne az anyanyelvi alsóoktatás, a pedagógiai reform, a korabeli értelemben vett tömegműveltség. Elég, ha csupán Tótfalusi és köre, vagy Pápai Páriz Ferenc írásaira utalunk. Mindamellett nagyon határozottan és tudatosan politikus műveltségfelfogás ez.

Apáczai szerint a műveltség nem más mint a fejlődés alapvető feltétele. Mert mi a fejlődés? – tette fel a kérdést az 1650-es években. A helyesen használt értelem. Minden nép megjárhatja ezt az utat, ha iskoláiban a tanítás erre az égből lopott tűzre épül. Nem a velünk született tunyaság vetett vissza bennünket a fejlődés hatalmas útján – szögezte le a karteizianizmus hazai úttörője –, hanem saját magunk és vezetőink hibái. S ezért az utókor azokat,

„akik múltunk és jelenünk ily nagy tudatlanságának palástját szőtték, el fogja átkozni, s végül azokat, akik haladásunkat készakarva akadályozzák a pokolra fogja kívánni”.¹⁰

Kritikája nem kisebb személyiségeknek, mint II. Rákóczi György fejedelemnek és az ortodox egyházvezetőknek szólt, viszont néhány esztendő tanári pályáját elegendő volt, hogy a korszerű műveltségfelfogást magukénak valló tanítványok serege kerüljön ki a keze alól. Ez a művelődéscélzás a század végére szinte robbanásig telítődik politikával és kifulladásal küzd. Itt csupán Tótfalusi példájára emlékeztetve idézhetem a jólismert szavakat:

„Én azt akarnám, . . . hogy a mi nemzetünk ne maradjon abban a nagy írástudatlanságban . . . melyben addig” s „ezt lobbanták a szememre, hogy én belgiumi accuratiót álmodozok ebben a hazában, holott ennek

¹⁰ Apáczai Csere János: *Az iskolák fölöttébb szükséges voltáról . . .* (1655) *Apáczai Csere János Magyar Logúácska és egyéb íráskönyvek. Az előszót írta a szöveget válogatta és jegyzetekkel ellátta: Szigeti József. Bukarest, 1975. 140.*

jobb csak úgy maradni, amint eddig volt; amivel – úgymond – ami atyáink megérték, nem szükség nekünk tovább iparkodnunk.”¹¹

A jó és működőképes államrendszer megteremtésével viaskodó hazai gondolatokban az egyik állandóan visszatérő motívum az idő. Elmúlik „a drága aranyidő”, a jövőnek kell számot adni a jó alkalmatosságok elmulasztásáért – lapozhatunk rá ilyen és hasonló megállapításokra a *Magyar gondolkodók a 17. században* című kötet lapjain. De az is igaz, hogy a teória és a politikai gyakorlat között minden országban hosszú és gyötrelmes időre van szükség. Megvizsgáltam, hogy pl. Rákóczi a jobbágykatonaság tehermentességét célzó rendeleteit hogyan, milyen fordulatokkal tudta a gyakorlatban érvényesíteni. S nem túlzás, hogy a csataterék világa egyszerű és áttekinthető terepnek tűnik a változást kívánó és a változással szembe-
szegülő társadalmi valóság harcmezejével szemben.

Vajon ezek a politikai elméleti gondolatok milyen széles körben terjedtek el? Szűk elitet foglalkoztattak, vagy átjárták a társadalom különböző rétegeit? Szabolcsi Miklós a kérdések kérdését tette fel.* Nem könnyű a felelet. Egyelőre csak figyelemzavaró adatokkal rendelkezünk. A kor levelezésében több mint gondolnánk a Magyar Seneca, a Lipsius *Constantiájának* vagy más írásoknak gondolatait visszamondó részlet. Lipsius *Politiciájának* egyik példányán II. Rákóczi György és Kemény János cselekedeteire utaló és hasonló széljegyzetek vannak.

Végül néhány szót az előadás szép vezérelvéréről. Arról, hogy a 17. század politikai gondolataiban nemegyszer a reformkor s a 20. századi magyar irodalom eszméire ismerhetünk. Valóban

¹¹ *Misztótfalusi Kis Miklós Teleki Mihálynak*, Amsterdam, 1684. aug. 15. és *Maga Mentsége. Erdélyi Főnix. Misztótfalusi Kis Miklós öröksége*. Bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel közléteszi Jakó Zsigmond. Bukarest, 1974. 307, 240.

*A felolvasó ülésen Szabolcsi Miklós elhangzott előadására történik utalás. (A szerk.)

sok, feltűnően sok az egybecsengés Zrínyi, Apáczai, Pápai Páriz és Kölcsey, Ady, Babits és mások gondolatai között ha az országról írnak. Egyetlen példa: Tolnai Gábor mutatta ki, hogy a „magyar ugar” gondolata először Vizaknai Briccius György tollán Tótfalusi Kis Miklós *Halotti Kartájában* öltött formát.

A 17. század kutatója szívesen keresné a magyarázatot e korabeli politikai elmélet etikai követelményeiben, a közös-ség, az ország érdekeiért felelős humanista magatartásban.

A 17. század politikai gondolkodása sokáig rejtve maradt a hazai kutatók szeme előtt. Tarnóc Márton sokszor hangsúlyozza a *Magyar gondolkodók 17. század* című kötetében is, hogy Wittmann Tibor úttörő kezdeményezését folytatja. Hozzátehetjük: az első ösztönzést most bőséges kamattal fizette vissza a történettudománynak. Különös elismerés illeti őt azért, hogy volt bátorsága ilyen sokféle műfajú anyagot a 17. század gondolkodói címmel egységbe fogni. Mélyebben beletekintve ugyanis ezekbe az írásokba szépen előtűnnek egy elsüllyedt világ, egy eltűnt gondolatrendszer világos erővonalai.

1936-ban Bartók Béla visszautasítva román támadója nacionalista vádjait, megállapította: „külön kuruc zenei stílus egyáltalában nincs”.^{1 2} Hasonló egyértelműséggel szögezhetjük le: a Bocskai és II. Rákóczi Ferenc kora között elhelyezkedő évszázadban sincs külön kuruc politikai elmélet, hanem egyetemes eszméssel, nemzetközi fogalomrendszerben, európai mértékegységgel igyekeztek tájékozódni a hazájukról felelős-séggel gondolkodók.

R. VÁRKONYI ÁGNES

^{1 2} Válasz Petranuék támadására. *Bartók Béla összegyűjtött írásai I.* Közreadja Szöllősy András. Bp., 1966. 655.